

- ²³ *Barta J.* Wielki Slawkow — pierwsza osada kultury swiderskiej na Slowacjii // *Acta archaeol. Carpathica.* — 1980. — Т. 20. — С. 6—17.
- ²⁴ *Борисковский П. И.* Вопросы мезолита Чехословакии и Румынии // ИМА. — 1966. — № 126. — С. 132—138; *Nicolăescu-Plopșor C. S., Paunescu Al., Mogosanu Fl.* Le paleolitique de Seachleu // *Dacia.* — 1960. — Т. 10. — Р. 36.
- ²⁵ *Кланчук М. Н.* Палеолітичні та мезолітичні місцезнаходження поблизу Делятина // *Археологія.* — 1980. — Вып. 34. — С. 65—74; *Кланчук М. Н.* Новые данные о палеолите и мезолите Прикарпатья // *СА.* — 1983. — № 4. — С. 103—117.
- ²⁶ *Кучугура Л. И.* Каменный век поселения Врублевцы (Среднее Поднестровье) // *Бюлл. комис. по изуч. четвертич. периода.* — 1985. — № 54. — С. 66—90.
- ²⁷ *Barta J.* Op. cit. — С. 6—17.
- ²⁸ *Силченко Ю. Б.* Культура охотников на оленей Северной Евразии. — М., 1976. — 310 с.
- ²⁹ Там же. — С. 74.
- ³⁰ *Ефименко П. П.* Первобытное общество. — Киев, 1953. — С. 490.
- ³¹ *Векилова Е. А.* К вопросу о связях населения... — С. 144—154; *Векилова Е. А.* Каменный век Крыма... — С. 117—161.
- ³² *Schild R.* Różny paleolit. — Р. 258—338.
- ³³ *Пидопличко И. Г.* О ледниковом периоде. — Киев, 1951. — 259 с.
- ³⁴ *Векилова Е. А.* Каменный век Крыма... — С. 125, 126, табл. 3.
- ³⁵ *Гладилин В. Н., Пашкевич Г. А.* Палеография среднего и позднего Вюрма Закарпатья по данным исследований в пещере Молочный Камень // Палеоэкология древнего человека. — М., 1977. — С. 103—112; *Малеев В. П.* Основные этапы развития растительности Средиземноморья и горных областей юга СССР (Кавказа и Крыма) в четвертичном периоде // *Тр. Никит. ботан. сада.* — 1948. — Т. 25, № 1/2. — С. 14, 15.
- ³⁶ *Бибииков С. Н.* Указ. соч. — С. 12—45.
- ³⁷ *Бибииков С. Н.* Грот Мурзак-Коба — новая позднепалеолитическая стоянка в Крыму // *СА.* — 1940. — Вып. 5. — С. 159—178
- ³⁸ *Жирое Е. В.* Костяки из грота Мурзак-Коба // Там же. — С. 179—186; *Добець Г. Ф.* Палеоантропология СССР // *ТИЭ.* — 1948. — Т. 4. — С. 326, 327.
- ³⁹ *Колосов Ю. Г.* Указ. соч. — С. 21.
- ⁴⁰ *Kozłowski J., Kozłowski S.* Pradzieje Europe od 40 do 4 tysiąclecia p. n. e. — Warszawa, 1975. — Р. 258.

Д. Я. ТЕЛЕГІН

Культурна належність і датування випростаних енеолітичних поховань Степового Подніпров'я

Останнім часом увагу дослідників стали знову привертати так звані випростані енеолітичні поховання, яких чимало вже виявлено в Степовому Подніпров'ї¹.

Проблема визначення віку випростаних енеолітичних поховань та їх культурної належності вже має свою історію. Вперше такі поховання були зафіксовані у працях В. О. Городцова на Сіверському Дінці². Близько десяти могил ямного часу з такими похованнями опрацьовані М. Я. Мерпертом для Всльзько-Уральського району³. Відомі вони і з розкопок біля с. Широке поблизу Кривого Рогу⁴. Кілька таких поховань виділено нами у Вільнянських курганах, де вони поряд зі скорченими датувались періодом енеоліту — ранньої бронзи⁵. Здебільшого при таких похованнях цього часу знахідок не буває, але в могилі 18 з кургану 1 поблизу с. Широке при випростаному скелеті виявлено округлотілий горщик (рис. 1, 4) і статуетку серезліївського типу.

Чимало випростаних енеолітичних поховань у степових районах України виявлено і за останнє десятиріччя. Основними питаннями при вивченні випростаних енеолітичних поховань Степового Подніпров'я і суміжних територій є визначення їх хронології та культурної належності. На думку І. Ф. Ковальової, такі поховання Орельсько-Самарського межиріччя передували ямній культурі і лише як пережиток трапляються в другій половині III тис. до н. е.⁶ Дослідники вважає, що випростані на спині підкурганні поховання становлять «гомогенну групу» з ознаками археологічної культури⁷. Але виявлений посуд (Спаське

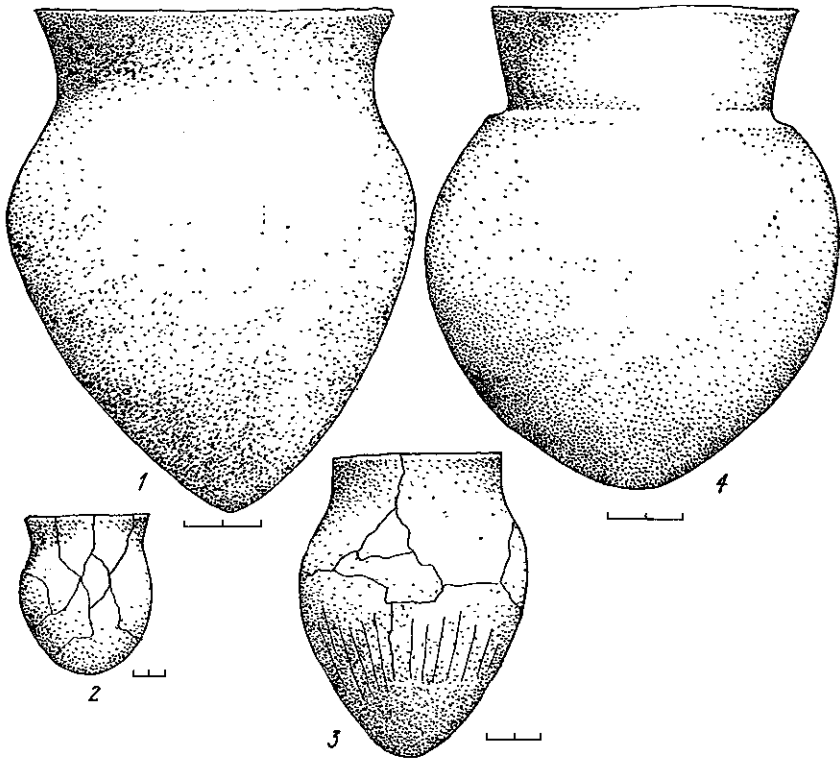


Рис. 1. Горщики при випростаних енеолітичних похованнях:
 1 — Кабаки 2/1; 2 — Верхня Маївка XIV, 3/3; 3 — Млинок 44/10; 4 — Широке 1/18.

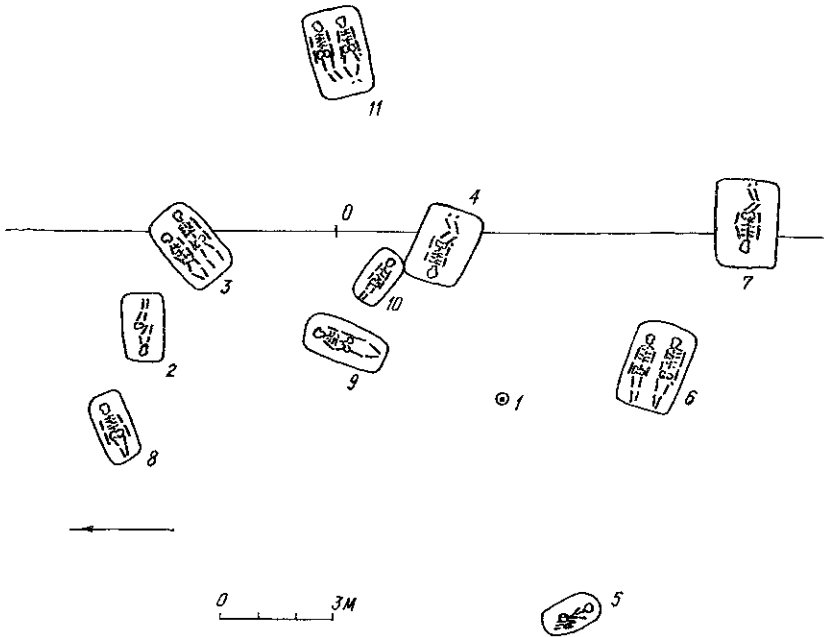


Рис. 2. Млинок. План кургану 44 з випростаними похованнями.

XIV. 3/3 *) не має «тих характерних ознак, що дозволяли б пов'язати його з певною археологічною культурою»⁸. З такою думкою І. Ф. Ковальової щодо хронології та культурної належності випростаних поховань Орельсько-Самарського межиріччя погодитися, звичайно, важко. Загалом І. Ф. Ковальова дійшла висновку, що випростані енеолітичні поховання не відносяться до жодної з відомих тепер енеолітичних культур, а належать до окремої «постмаріупольської» культурної групи. Вона, зокрема, категорично заперечує можливість віднесення цих поховань до групи пам'яток нижньо-михайлівського типу, що відстоюють у своїх працях автор та інші дослідники (О. Г. Шапошнікова, Ю. Я. Рассамакін). Не підтримує І. Ф. Ковальова і висновків В. О. Городцова та М. Я. Мерперта про віднесення до ямної культури випростаних енеолітичних поховань з Сіверського Дінця і Поволжя.

На жаль, у своїх висновках І. Ф. Ковальова спирається на вузьку джерелознавчу базу лише Орельсько-Самарського межиріччя. Але останнім часом кількість випростаних енеолітичних поховань, зокрема інвентарних, на сусідніх територіях Подніпров'я зростає, що дозволяє вирішувати питання культурного і хронологічного місця розглядуваних пам'яток більш обгрунтовано.

Згадаймо, насамперед, матеріали дослідження 1967 р. решток двох курганів біля хут. Кабаки Павлоградського р-ну Дніпропетровської обл., де було виявлено в чотирьох овальних ямах п'ять випростаних на спині кістяків, записаних рожевою вохрою. При одному з них (№ 1) виявлено гостродонний з високими вінцями горщик (рис. 1, 1); в іншій поховальній ямі знайдено крем'яний ніж, виготовлений з відщепу⁹.

Важливим фактором, що доповнює наші відомості про дану групу поховань є вивчення кургану біля с. Млинок Онуфріївського р-ну Кіровоградської обл., де виявлено сім випростаних поховань у вузьких видовжених ямах, що стратиграфічно передували впускному ямному похованню (рис. 2). У двох з них виявлена кераміка, в тому числі горщик видовжених пропорцій з пористою масою (рис. 1, 3)¹⁰. Аналогічні кургани з групою випростаних поховань в овальних ямах з великою кількістю вохри виявлені 1967 р. на південній околиці Дніпропетровська (курган Близниця) і 1974 р. біля с. Пушкарівка Верхньохортицького р-ну Дніпропетровської обл. (рис. 3, 1)¹¹. В обох цих курганах було по сім таких поховань (у тому числі основні в курганах), які хронологічно передували пізньоямним могилам. Більшість випростаних поховань тут виявилися безінвентарними, в окремих знайдені прикраси (Пушкарівка) і крем'яні вироби (Близниця).

Кілька випростаних енеолітичних поховань виявлено у 1969—1974 рр. експедицією Дніпро—Донбас у долині р. Орелі (Могиливі, Брилювата могила, поховання 3), одне — біля с. Калинівка Солонянського р-ну Дніпропетровської обл.¹², яке було основним у кургані і перерізалось пізньоямною могилою. Три таких поховання (№ 11—13) зафіксовані і в кургані № 1 поблизу с. Чаплі Дніпропетровського р-ну. В одному (№ 13) були два крем'яні ножі, виготовлені з великих відщепів¹³. Поховання енеолітичного часу відомі і з Чечеліївки Петровського р-ну Кіровоградської обл. на Інгулі (розкопки Н. М. Божій).

Дві групи випростаних енеолітичних поховань виявлені при розкопках курганів у районі Верхньотарасівської зрошувальної системи¹⁴ та поблизу м. Орджонікідзе на Бузувлукі¹⁵ на правому березі Дніпра в межах Дніпропетровської обл. Виявлений речовий матеріал — кераміка, прикраси, а в Орджонікідзе — також статуетки серезліївського типу. Такі ж поховання зафіксовані під час робіт Запорізької експедиції (начальник В. В. Огрощенко) на лівому і правому берегах Дніпра в курганах Грунах біля ст. Розумівка (Мокра Могила)¹⁶ і Виноградне¹⁷ (розкопки Ю. Я. Рассамакіна). У деяких могилах також вияв-

* Тут і далі в чисельнику позначено номер кургану, а в знаменнику — номер поховання.

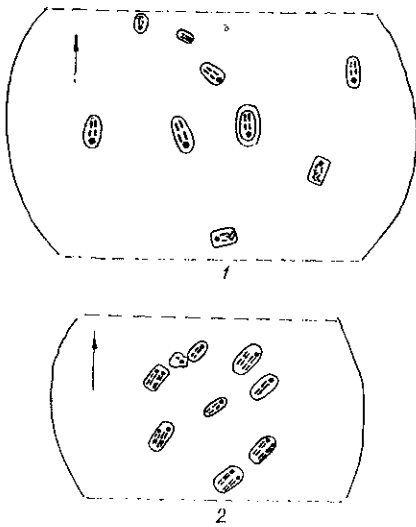


Рис. 3. Кургани з випростаними енеолітичними похованнями:

1 — з Пушкарівки; 2 — з о-ва Самарський.

ких поховань виявлено в Надазов'ї (Зимогір'я 2/2, 2/3 на р. Лугані; Миколаївка, 2/8, 8/8; Тополівка 2/7 Попаснянського р-ну Ворошиловградської обл.; Стила, Старобешівського р-ну). Окремі випростані ранньоямні поховання досліджені в Лівенцівських могильниках (1/69; 4/2) та в пониззі Дону²⁰.

Деякі випростані доямних поховань відомо в Причорномор'ї (Суворове, Арциз, Десантне, Санжуйка)²¹. За останні п'ять років вони виявлені ще в двох курганах Одещини (Вишневе, 11/10; Жовтий Яр 5/13). Багаторічні розкопки курганів на Інгулі (О. Г. Шапошникова), на півдні Херсонщини (Е. В. Черненко, Г. Л. Євдокимов) відкрили всього кілька випростаних енеолітичних поховань (Старогорожені 1), Шевченко II, 302²². В степовому Криму, за даними А. Д. Щепінського, випростані енеолітичні поховання відсутні.

Отже, виходячи з наведеного вище, можна стверджувати, що випростані енеолітичні поховання мали на Україні значне поширення, хоча і зосереджувалися тут на певній обмеженій території — переважно в північній частині степової зони, де простяглися смугою від верхів'я Інгульця до середньої течії Сіверського Дінця. Найбільші їх скупчення у Дніпровському Надпоріжжі та прилеглих відрізках Дніпра, нижче і вище порогів, де виявлено, крім поховань, близько десяти курганів, насипаних переважно над випростаними похованнями (Млинок, Пушкарівка, Близниця, Самарський, курган 2 (рис. 3, 2), Хашево, курган 5 тощо). Всього тепер нараховується на Україні близько 200 випростаних енеолітичних поховань (рис. 4). Є вони, як зазначалося, і на східних територіях Європейської частини СРСР.

Спільною ознакою всіх цих поховань України є передусім випростаний на спині обряд поховання у видовжених, часто підовальних ямах. Орієнтація поховань не стала, але помітно переважають могили, в яких покійників клали головою на схід, північний чи південний схід. Основними рисами цих поховань є використання червоної вохри у значній кількості, в тому числі сформованої у вигляді «циліндрів», «коржів»; посипка дна ями крейдою; вуглики в засипці ям, інколи і на скелетах помітна дія вогню.

В цілому випростані енеолітичні поховання є мало інвентарними. Відносно часто тут трапляються лише прикраси у вигляді мідних пронизок — кільцеподібних чи видовжених трубчастих, а також оригінальні кістяні «вісімкоподібні» пронизки з перехватом-вирізом у серед-

лено прикраси із міді і кістки. Два випростані на спині поховання досліджені 1981 р. в курганах № 2, 3 біля с. Первомайівка Великогородського р-ну Херсонської обл., де вони стратиграфічно передували пізньоямним могилам. Цікаво, що яма одного з таких поховань було перекрита кам'яною плитою і антропоморфною стелею.

Випростані на спині енеолітичні поховання в курганах трапляються і за межами Степового Подніпров'я, але тут їх менше, кургани, що складаються тільки з випростаних поховань, тут невідомі. Випростане поховання в овальній ямі, яка частково перекривалась ямним, скорченим на спині похованням, досліджено біля с. Рождественське в Лозівському р-ні на р. Бритаї 1967 р.¹⁸ Інше таке поховання ямного часу (с. Заможне) відоме з матеріалів розкопок Молочанської експедиції¹⁹. Пізніше кілька та-

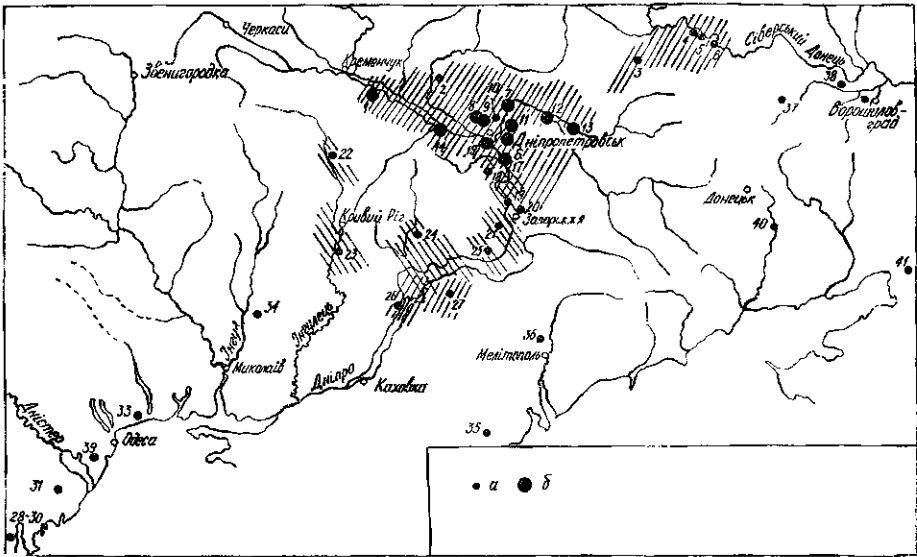


Рис. 4. Карта поширення випростаних енеолітичних поховань в Подніпров'ї та сусідніх територіях:

а — одно-два поховання в кургані; б — три і більше поховань у випростаному стані в одному кургані:
 1 — Млинок; 2 — Могилів; 3 — Рождественське; 4 — Ковалівка; 5 — Кам'янка; 6 — Шпаківка; 7 — Хашівка; 8 — Верхня Маївка; 9 — Спаське; 10 — Підгороднє; 11 — Соколівка, о-в Самарський; 12 — Булахівка; 13 — Кабаки; 14 — Пушкарівка; 15 — Близниця; 16 — Чаплі; 17 — о-в Сурський; 18 — Калинівка; 19 — о-в Виноградний; 20 — Винограднє; 21 — Розумівка; 22 — Чечелівка; 23 — Широке; 24 — Орджонікідзе; 25 — Велика Тарасівка; 26 — Гаврилівка; 27 — Первомайська; 28 — Суворово; 29 — Вишневе; 30 — Жовтий Яр; 31 — Арциз; 32 — Десантнє; 33 — Санжейка; 34 — Старогорожено; 35 — Шевченко; 36 — Заможнє; 37 — Тулолівка; 38 — Зимогір'я; 39 — Миколаївка; 40 — Стиля; 41 — Левенцівка.

ній частині, виготовлені із відрізків ребер тварин (рис. 5, 1—6). Розміщення низки цих предметів (часто в районі таза скелетів) вказує, мабуть, на те, що вони були частиною поясків похованих. Рідше в могилах цього типу трапляються знаряддя праці з кременю, кістки і міді — крем'яні ножі на відщеплах, кістяні шила, крем'яні і мідні наконечники стріл, скребок тощо. Всього поховань з такими знахідками близько десяти. В ряді могил при випростаних скелетах виявлено глиняний посуд, а в багатьох випадках у засипці, чи поблизу них — фрагменти енеолітичної кераміки. Слід ще відзначити відносно великий процент групових могил (по два-три скелети), властивий випростаним похованням.

До групи енеолітичних випростаних поховань І. Ф. Ковальова відносить також два поховання «металургів» (Верхня Маївка, 2/10; о-в Самарський, курган 1), при яких виявлені матриці для відливання провувшних сокир і інших речей, пов'язаних з ливарним процесом.

Хронологія випростаних енеолітичних поховань визначається за стратиграфічними спостереженнями в курганах та аналізом речового матеріалу в цих могилах. Численні факти, засвідчені в курганах Подніпров'я (Нижня Маївка IV, курган 1; Верхня Маївка XIV, 10/5; Спаське XIV, курган 1; Млинок, курган 44; Розумівка, Мокра Могила, Орджонікідзе, курган 3 та ін.), Поінгулля і Північного Причорномор'я (Широке, 1/18; Десантнє) вказують передусім на те, що переважна більшість випростаних енеолітичних поховань передувала пізньоямним могилам.

Відомі факти, що вказують і на відношення випростаних поховань до пізньотрипільських могил чи могил з пізньотрипільськими імпортарми. Так, наприклад, в Соколове 1, курган 4/5, випростане основне поховання стратиграфічно перекривалось похованнями, які І. Ф. Ковальова відносить до числа «животилівських», а в кургані 5 Жовтий Яр випростане поховання № 13 було впущено в центр усатівського наси-

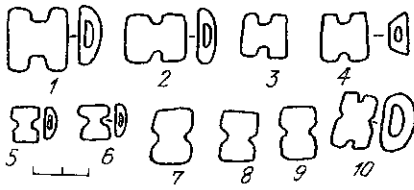


Рис. 5. Вісілкоподібні пронизки при випростаних (1—6) і скорчених (7—10) ямних похованнях:

1—2 — Булахівка 3/9; 3—4 — Спаське 4/5; 5, 6 — Розумівка 1/5; 7—10 — Князеве 1/9.

пізньотрипільським (усатівським) періодом. Згідно з нашою схемою хронології неоеолітичної епохи України, ранньоямні поховання і пізні Трипілля відносяться до другої чверті III тисячоліття до н. е.²³, що, очевидно, має пряме відношення і до віку більшості описаних вище випростаних поховань. Однак обмежувати час їх існування лише другою чвертю III тис. до н. е. було б невірним. Факти свідчать, що цей обряд поховання існував у Степовому Подніпров'ї як у доямний, так і в пізньоямний період. На ранньоямний вік випростаних енеолітичних поховань вказує, наприклад, факт стратиграфії в кургані 10 поблизу с. Спаське в групі XIV, де основне випростане поховання стратиграфічно перекривалось ранньоямною могилою²⁴. Якоюсь мірою це підтверджує і стратиграфія кургану 4/5 Соколове 1, якщо мати на увазі, що поховання з пізньотрипільськими імпортами в Подніпров'ї були синхронними з ранньоямними могилами.

Слід зазначити, що випростані енеолітичні поховання в доямний і ямний часи трапляються не лише в курганах, а й на території плоских безкурганних могильників. Такі поховання зафіксовані, наприклад, у могильнику на островах Виноградний і Сурський в Надпоріжжі. В могильнику на о-ві Виноградний, що включає понад 70 різночасових поховань, А. В. Добровольський виділяє близько 20 випростаних і стільки ж скорчених на спині поховань, які він датує неолітом (випростані), мідним віком (скорчені)²⁵. Віднесення всіх випростаних поховань до епохи неоліту було зроблено тоді, очевидно, за традицією, що потребує тепер певного перегляду. Справа в тому, що при деяких із випростаних поховань (№ 61, 70, 71) виявлені прикраси, аналогічні знайденим при скорчених на спині в похованні № 15. Комплекс прикрас у таких похованнях включає вирізані з кістки підвіски, що імітують прикраси, виготовлені з недорозвинених зубів оленя, кістяні пронизки, підвіски з іклів хижака (рис. 6). Враховуючи цей факт, слід відносити принаймні частину випростаних поховань з о-ва Виноградний не до неоліту, як вважалося, а до мідного віку. Це підтверджується і відсутністю такого набору прикрас у численних неолітичних могильниках маріупольського типу дніпро-донецької культури. Цікаво відзначити, що пронизка із ребра тварини подібна до знахідок на о-ві Виноградний є і при одному випростаному похованні з кургану поблизу с. Виноградне.

На о-ві Сурський 1946 р. досліджено близько десяти випростаних на спині у вузьких овальних ямах поховань, які О. Ф. Лагодовська датувала неолітом²⁶. Майже всі вони безінвентарні, що утруднює визначення їх хронології і культурної належності, але, враховуючи, що одне з таких поховань перекривало поховальну яму, де виявлено крем'яний ніж із великої «енеолітичної» пластини і рогову мотигу, типологічно близьку до знахідок в Деревці, випростане поховання в цій закладці слід відносити теж до мідного віку.

Мідним віком датується і поховання 1, розміщене осторонь від останніх, на плоскому Капулівському могильнику, при якому виявлено горщики з товченою черепашкою в тісті, що знаходять найближчу

пу, стратиграфічно воно перекривалося пізньоямним. У курганах поблизу сіл Широке і Орджонікідзе при випростаних похованнях виявлено пізньотрипільські статуетки серезлівського типу. В Чечеліївському кургані при випростаному основному похованні стояв червоноглиняний горщик «трипільської технології».

Отже, перевагу більшість випростаних енеолітичних поховань у курганах Подніпров'я і суміжних територій слід датувати допізньоямним —

аналогію серед пізньої (молухівської) кераміки середньостогівської культури²⁷.

На доямний і ранньоямний часи більшості випростаних енеолітичних поховань у Подніпров'ї, виявлених у курганах і безкурганних могильниках, вказує й аналіз виявлених при них знахідок.

У пізньоямний час на Подніпров'ї кількість випростаних енеолітичних поховань різко скорочується, хоча і тепер наявність їх не виключена. До такого висновку приходять, наприклад, М. Я. Мерперт, аналізуючи ямні пам'ятки Поволжя, де випростаний обряд поховання продовжує існувати і в пізньоямний час²⁸. Одне випростане поховання на спині в підбійній ямі з пізньоямним плоскодонним горщиком досліджено нами в кургані Брилювата могила (поховання 1) біля с. Могилів²⁹.

Таким чином, можна стверджувати, що обряд випростаних на спині поховань у Степовому Подніпров'ї в післянеолітичний час не обмежується якимись вузькими хронологічними рамками, а існує поряд із скорченим трупопокладенням досить довгий час — у доямний, ямний і катакомбний періоди. Кількість їх порівняно зі скорченими похованнями в різний час була не однакова. Особливого поширення випростаний обряд набирає в доямний, ранньоямний і катакомбний часи, тоді як у пізньоямних могилах переважає скорчене трупопокладення.

Другим важливим питанням є визначення культурної належності випростаних енеолітичних поховань. На нашу думку, вирішальне значення у розв'язанні цього питання може мати аналіз археологічних матеріалів, і насамперед кераміки, виявленої в могилах з такими похованнями. Переважно це фрагменти кераміки, достовірність ув'язки яких з конкретним похованням не може бути доведена з певністю. Але в дев'яти випадках при випростаних енеолітичних скелетах стояли цілі посудини — всього 10 екз. (Широке, 1/18; Верхня Маївка XIV, 3/3; Кабаки, курган 1, Млинок, 44/10; Спаське XI, 3/3; Верхня Тарасівка, 79/13; Орджонікідзе, 3/11, 3/25; о-в Сурський, поховання 5; Виноградне, 2/18 (рис. 1; 4). При похованнях у курганах біля с. Млинок, 44/8 і Зимогір'я (курган 2) виявлено також великі фрагменти кераміки, які теж можна використати при визначенні культурної належності поховань.

Кераміка якоїсь єдиної типологічної групи не становить, хоча й має ряд спільних ознак: переважання посуду з домішкою в глині товченої черепашки, гостродонність і округлодонність форм, майже повна відсутність на цілих посудинах орнаменту. Загалом вона характеризується рисами, властивими для більш ранніх етапів енеоліту Степового Подніпров'я.

За формою горщики поділяються на кілька типів. До першого з них ми відносимо чотири гостродонні горщики видовжених пропорцій з рівними (Млинок) чи плавно відведеними назовні високими вінцями (Кабаки, Верхня Маївка, Спаське) (рис. 1, 1—3). До цього типу, очевидно, слід віднести і маленьку посудину з о-ва Виноградний, що відрізняється від інших наявністю вушок та слабкої приплюснутості на денці. Поверхня горщиків першого типу добре заглажена, але в окремих випадках помітне розчісування (Млинок). Всі горщики без орнаменту.

Горщики другого типу (3 екз.) теж високогорлі, але мають округлий тулуб і таке ж дно. Перехід від тулуба до шийки тут відзнача-

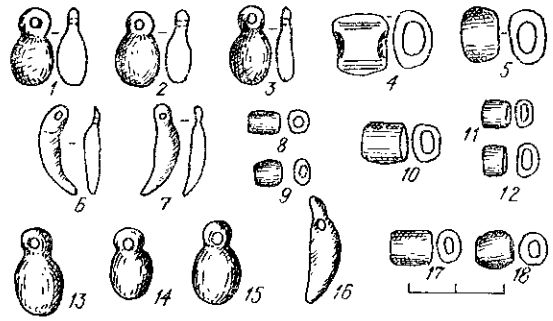


Рис. 6. О-в Виноградний:

1—11 — прикраса при випростаних похованнях 61 і 70; 12—18 — при скорченому похованні 15.

ється помітним зломом форми (Широке, Орджонікідзе). На горщику із Широкого в основі вінець помітний невеличкий виступ (рис. 1, 4). Поверхня горщиків цього типу добре заглажена і підлискована. Один з них має у верхній частині лінійний орнамент (Орджонікідзе, 3/11). Інший (Орджонікідзе 3/25) відрізняється від двох попередніх наявністю деяких рис (втягнутість форми, відсутність різного злому форми в основі вінця), що зближують його з посудом першого типу.

Дещо окремо за формою стоїть ребристий плоскодонний приземкуватий горщечок із Верхньої Тарасівки, хоча за технологічними даними він відноситься, безперечно, до енеолітичної епохи (рис. 7, 3).

Незважаючи на значну типологічну близькість двох основних груп кераміки при випростаних похованнях за походженням і генетичними зв'язками, вона, на нашу думку, різна. Гостродонні горщики першого типу в культурно-генетичному плані, безперечно, тісно пов'язуються з пізньою середньостогівською і ранньоямною керамікою.

Найближчі аналоги горщику із Млинка (рис. 1, 1; 7, 15), який на відміну від решти посуду цього типу можна виділяти в окремий підтип (1а), ми знаходимо в матеріалах Дерев'яного поселення (рис. 7, 20)³⁰. Цей висновок корелюється з наведеними вище стратиграфічними даними про існування випростаних поховань в доямний час.

Не виключена можливість, що якась група цих поховань у культурному плані має бути пов'язана з пізніми проявами середньостогівської культури в Подніпров'ї і суміжних територіях. Якоюсь мірою це підтверджують і знахідки при випростаних похованнях фрагментів типової середньостогівської кераміки, зокрема в курганах Млинка, 44/8; Зимогір'я, 2/3; Балахівки III, 1/1; Верхньої Маївки XVII, 2/6; Спаського XI, 3/4 та ін. (рис. 8, 1, 3—6). Великий фрагмент дерев'яної кераміки трапився поблизу зруйнованого поховання під насипом кургану біля Вільногрушівки, трохи північніше Запоріжжя (рис. 8, 2). Очевидно, і наявність при випростаних похованнях з о-ва Виноградного прикрас, аналогічних знахідкам при скорчених середньостогівських скелетах цього ж могильника, вказує на належність і перших до середньостогівської культури.

Найближчі аналогії горщикам другого підтипу (1б) першого типу [Кабаци, Верхня Маївка, Спаське (рис. 7, 5, 6)] ми знаходимо серед посуду ямної культури степового Подніпров'я, зокрема в курганах Орельсько-Тарасівської курганної групи (курган 18, поховання 3) тощо (рис. 7, 7). Слід відзначити, що горщики підтипу 1б і їх аналоги з ямних скорчених поховань за формою, пропорціями і складом тіста близькі до ранньоямної кераміки типу другого шару Михайлівки на Дніпрі (рис. 7, 9) та Биково-Бережнівки на Поволжі. Остання відрізняється від посуду підтипу 1б часто лише наявністю орнаменту, відсутнього на горщиках першого типу. Відзначена типологічна подібність горщиків підтипу 1б (Кабаци, Верхня Маївка, Спаське) з ямними, зокрема ранньоямними, очевидно, може вказувати і на культурно-хронологічну близькість цих груп кераміки, а разом з тим свідчить, що і випростані «енеолітичні», і скорчені ямні поховання відносяться до однієї культурної групи. Все це дає підставу приєднатися до думки тих дослідників (В. О. Городцов, М. Я. Мерперт, І. В. Сивинин, У. Е. Ерднієв)³¹, які вважають можливим відносити випростані енеолітичні поховання до ямної культури, тобто припускають існування в цій культурі двох поховальних ритуалів — випростаних на спині і скорчених поховань.

Належність значної групи випростаних енеолітичних поховань до ямної культури підтверджуються й іншими знахідками, зокрема вісімкоподібними пронизками, відомими при скорчених на спині ямних похованнях. Понад 20 таких знахідок, наприклад, було виявлено при ямному скорченому на спині похованні в кургані біля с. Князеве Лозівського р-ну на р. Березка³² (рис. 5, 7—10).

| Етап | Поховання (випростані і скорчені на спині) | Поселення | Поховання (випростані та скорчені на спині) | Етап |
|-------------------------|--|-----------|---|--------|
| II | | | | |
| Яма | | | | II |
| | | | | I |
| Долний (дерев'яний) час | | | | Найжні |

Рис. 7. Керамічні вироби і прикраси при випростаних (1, 2, 5, 6, 8, 10, 11, 15–17) і скорчених (3, 4, 12–14, 18–19) енеолітичних похованнях та горщики з синхронних поселень (9, 20).

1 — Могильов, Брилювата могила, поховання 3; 2 — Гаврилівка, поховання 4; 3 — Тарасівка 13/6; 4 — Князеве 1/9; 5 — Кабаки 2/1; 6, 8 — Спаське XI, 3/3, Спаське XVI курган 5; 7 — Верхня Маївка XIV, 3/3; 9 — Михайлівське поселення, шар 2; 10–12 — Широке, 1/18, 1/3; 13, 14 — Прогрес, 1/11; 15 — Млинок 44/10; 16–19 — о-в Виноградний, поховання 61, 15; 20 — Дерев'янка.

Досі розглядалося питання визначення культурної належності випростаних енеолітичних поховань, що супроводжувалися горщиками першого типу. Тепер коротко зупинимося на розгляді поховань з округлотилим високогорлим посудом другого типу. Про культурну належність поховання із Широкого, де виявлений такий горщик (рис. 1, 4), ми мали можливість говорити вже раніше³³. На нашу думку, і випростане (1/18), і скорчене на спині (1/3) поховання цього кургану, де

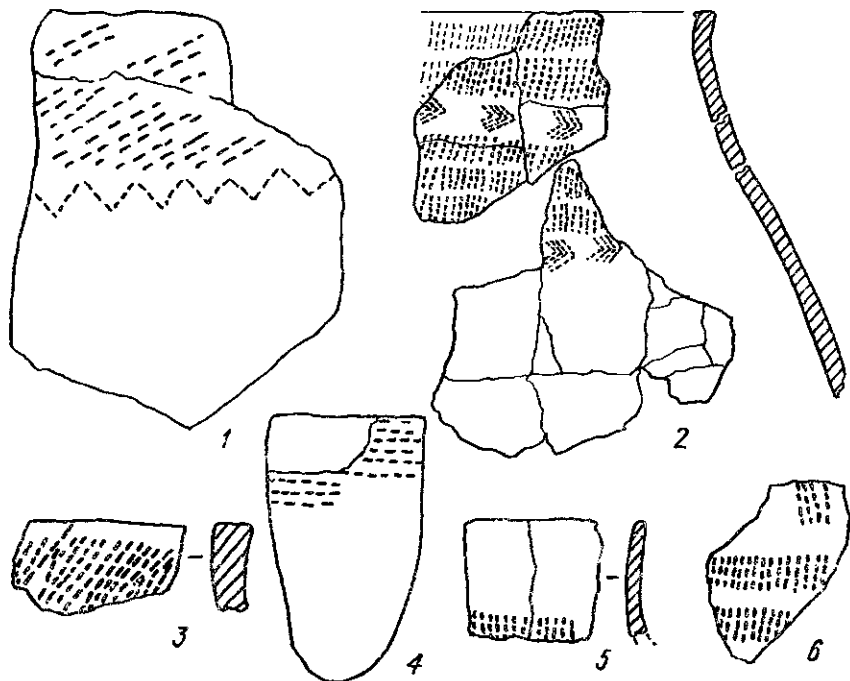


Рис. 8. Кераміка середньостоговського типу при випростаних похованнях в курганах Подніпров'я:

1 — Зимогір'я, 2/3; 2 — Вільно-Грушівське, курган 2; 3 — Спаське IX, 3/4; 4 — Млинок 44/8; 5 — Балаха III, 1/1; 6 — Верхня Маївка XVII, 2/3.

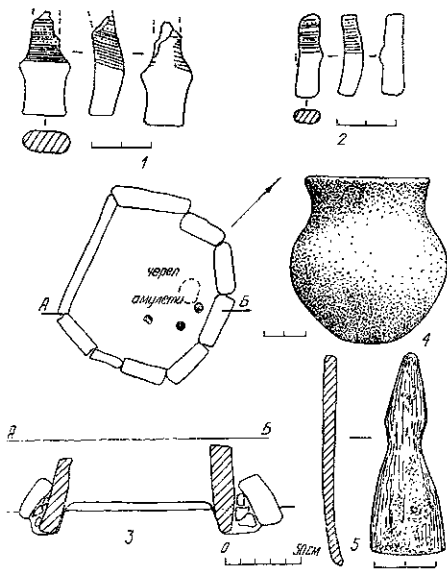


Рис. 9. Кам'яний ящик з поховання 17 в кургані I поблизу с. Баратівка та знахідки при ньому (1—3) і речі з поховання 11 в кургані I радгоспу Прогрес (4, 5).

поховального ритуалу. При одному з таких поховань знайдено розвал нижньомихайлівського округлотілого високогорлого горщика³⁴. На належність випростаних і скорчених поховань з округлотілим посудом другого типу і серезліївськими статуетками до культурного кола пам'яток Нижньої Михайлівки — Кемі-Обі вказують і матеріали з курганів Баратівки і Прогресу на Інгульті. Як у першому, так і в другому випадку поховання були здійснені нерідко в кам'яних скринях, при них виявлено округлотілий високогорлий посуд, серезліївські статуетки й інші знахідки (рис. 9)³⁵.

Ці факти, кількість яких можна було б збільшити, вказують, що певна частина випростаних енеолітичних поховань, безперечно, повинна в культурному плані пов'язуватися з нижньомихайлівським типом пам'яток (О. Г. Шапошнікова, Ю. Я. Рассомакін).

Про культурно-хронологічне співвідношення основних матеріалів, виявлених при випростаних і скорчених похованнях доямого, ямого і нижньомихайлівсько-кеміобинського часу, дає уявлення наведена схема (рис. 7).

Підводячи підсумок розгляду питань хронології і культурної належності випростаних енеолітичних поховань Подніпров'я і суміжних територій, можна зробити висновок, що вони не можуть являти собою якоїсь «гомогенної» групи, оскільки відносяться принаймні до трьох культурних типів — середньостогівського, ямого, нижньомихайлівського, для яких був властивий обряд випростаних і скорчених поховань. Ознаки такого ж біригуалізму властиві і для інших енеолітичних культур, зокрема трипільської (Паркани, Чапаївка), культури лійчастого посуду тощо. Скорчені і випростані поховання трапляються і в культурі Хаманджія в Нижньому Подунав'ї.

Випростані енеолітичні поховання в Степовому Подніпров'ї і прилеглих територіях побутують довгий час, очевидно, ще від кінця IV тис. і до початку II тис. до н. е. Багато їх відомо і пізніше, в катакомбній культурі. Відносячи всі випростані енеолітичні поховання розглянутого району до середньостогівської, ямної і нижньомихайлівсько-кеміобинської культур, було б важливо провести також їх покультурне районування. Через невиробленість міжкультурних рис ритуалу і сла-

виявлено горщики другого типу і «серезліївська» статуетка, відносяться до широчансько-баратівського етапу пам'яток нижньомихайлівського типу (рис. 7, 10—14). Нові розкопки поблизу Орджонікідзе лише підтвердили цей висновок, де при випростаних похованнях у двох курганах, крім горщиків другого типу, знайдена ціла серія статуеток серезліївського типу. Як і в Широкому, в курганах Орджонікідзе група раних енеолітичних поховань включає як випростані, так і скорчені поховання. Все це вказує на те, що й серед нижньомихайлівських могил, як і в ямних, побутувало два обряди — випростаних і скорчених поховань. Ця думка підтверджується і результатами досліджень біля сіл Розумівка (Мокра Могила) і Августинівка (курган 7), де виявлені випростані і скорчені поховання, які, на думку С. М. Ляшко, ідентичні між собою за всіма іншими (крім положення кістяка) рисами

бої інвентарності могил можна лише намітити загальні регіони поширення поховань середньостогівської і ямної культур, з одного боку, нижньомихайлівсько-кеміобинської — з другого. Поховання першого регіону є всі підстави пов'язувати з посудом першого типу, а до другого відносити ті з них, де виявлено округлотілі високогорлі горщики другого типу і серезліївські статуетки. Якщо враховувати район поширення горщиків першого типу, то переважна більшість випростаних енеолітичних поховань Лівобережжя і відрізу Дніпра вище порогів відносяться до середньостогівської і ранньоямної культур. На цей район поширення ямних випростаних поховань вказують, очевидно, і могили, в яких виявлені вісімкоподібні пронизки. Нижньомихайлівсько-кеміобинські випростані поховання зосереджуються на правому березі Дніпра, включаючи Поінгулля, а також, очевидно, на відрізу Дніпра нижче порогів (рис. 5).

Вивчення питань хронології і культурної належності випростаних енеолітичних поховань Степового Подніпров'я має важливе значення і для розуміння загальноісторичних процесів у другій половині IV—III тис. до н. е., коли в Подніпров'ї відбуваються значні зміни в культурі та ідеології мешканців.

Як відомо, наприкінці третьої чверті IV тис. до н. е. в Степовому Подніпров'ї з'являються енеолітичні племена середньостогівської культури і пам'яток новоданилівського типу. Відбуваються зміни в етнічному складі населення. З появою названих вище енеолітичних племен, а також носіїв нижньомихайлівсько-кеміобинської і ямної культур, що з'явилися тут трохи пізніше (перша, друга чверті III тисячоліття до н. е.) з'являється в Подніпров'ї перший метал і розвинене скотарське господарство. Помітні зміни в складі культури Подніпров'я при переході від неоліту до мідного віку супроводжувались, очевидно, і притоком нових мас населення, що привело, як стверджують антропологи, до ускладнення і антропологічних серій енеолітичного часу в цьому районі. На думку С. І. Круц, племена ямної культури включали два антропологічні типи, з яких один продовжує собою пізньокроманьйонське населення пізніх дніпро-донецьких могильників, а другий тяжіє до середземноморського варіанту³⁶.

Всі ці зміни в культурі, побуті населення Подніпров'я, безперечно, не могли не відбитися на ідеологічних уявленнях місцевого населення, його віруваннях, зокрема поховальному обряді. Саме в цей час, десь у третій чверті IV тис. до н. е., в Подніпров'ї на зміну масових колективних могильників дніпро-донецької культури маріупольського типу з випростаним обрядом поховань приходять новий обряд індивідуальних скорчених захоронень. Варто відзначити, що деяка індивідуалізація поховань уже намічалася на пізніх етапах розвитку могильників маріупольського типу, де верхні могили над колективними ямами часто виступають вже як окремі захоронення.

Походження обряду скорченості, що з'являється на півдні України в післямаріупольський час, ми пов'язуємо з поширенням в Європу з обхід Чорного і Каспійського морів впливів культур Стародавнього світу (Дворіччя, Передній Схід), де скорченість в обряді поховань домінувала у всі часи кам'яного і мідного віків³⁷.

Перші скорчені на спині поховання на півдні України з'являються відразу після зникнення могильників маріупольського типу, про що яскраво свідчить скорчене парне поховання (21) з Маріуполя, перекрите трупоспаленням, при якому знайдено прикраси з ікла вепря, з етнологічними знахідкам в основній неолітичній ямі цього ж могильника³⁸.

Скорчений обряд поховання на спині потім домінував у середньостогівській культурі і пам'ятках новоданилівського типу. Те саме можна сказати і про ямну та нижньомихайлівсько-кеміобинську культури, коли поширюється також і скорченість на боці в «пізні вершника». Після проведеного нами вище дослідження стає, однак, очевидним, що майже всім названим щойно енеолітичним культурам степового півдня

України був також властивий і випростаний обряд поховання. Останній, безперечно, слід розглядати як прямий релікт поховальної обрядності могильників маріупольського типу. Про достовірність такого припущення свідчить і часта засипка випростаних енеолітичних поховань червоною вохрою, що було властиве могильникам маріупольського типу, і значний процент серед випростаних поховань епохи неоліту колективних (парних, потрійних) могил. Серед скорчених енеолітичних поховань колективні могили трапляються рідше, і пофарбованість скелетів тут, як правило, бідніша, ніж у випростаних похованнях. Можливі і сліди використання вогню в ритуалі випростаних енеолітичних поховань є якимось відголоском ритуалу, властивого пізнім дніпро-донецьким могильникам (Микільське, Лиса гора).

Слід підкреслити, що при переході від дніпро-донецького неоліту до культури Середнього Стогу мідного віку деякі релікти старого, як це стало тепер очевидним, зберігаються і в матеріальній культурі середньостогівського населення. Це передусім наявність на межі степу і лісостепу (Орель, Берека, середня течія Сіверського Дінця) пам'яток типу Засухи, що певний час, безперечно, співіснували з пам'ятками типу Деревки і Олександрії. Більше того, кераміка типу Засухи була в окремих випадках складовою частиною (тип Б) комплексів середньостогівської культури (Олександрія).

Таким чином, побутування в енеолітичних культурах Степового Подніпров'я двох основних традицій у поховальному обряді ми розцінюємо як своєрідний сплав, амальгаму обрядів, властивих населенню двох різних за господарським укладом і віруваннями зон — північної мисливсько-рибальської і південної землеробсько-скотарської. Носіями культур першої в Європі були, як відзначалося, пізньокроманьйонські племена, а другої — населення переважно з середземноморськими рисами антропологічного типу. Можливо, не випадково в ямний час, за даними С. І. Круц, більшість похованих у випростаному стані за антропологічними ознаками тяжіють до групи пізньокроманьйонців, а в могилах із скорченим обрядом переважає середземноморський тип.

Все це, очевидно, вказує на те, що в європейських степах в епоху енеоліту відбувалося своєрідне протиставлення двох релігійних традицій у поховальному обряді, з одного боку, властивих більш передовим землеробсько-скотарським цивілізаціям і решткам неолітичного мисливсько-рибальського населення північних областей Євразії — з другого. Таке ж змагання двох ідеологій продовжувалося ще в ранню бронзу, коли в ряді культур (катакомбна, північно-кавказька, полтавкинська) поряд із скорченим обрядом поховань побутує звичай хоронити покійників у випростаному стані. І лише в епоху пізньої бронзи, коли по всьому степовому півдню європейської частини Євразії поширюється виключно обряд скорченого трупопокладення, причому в його «класичному» прояві в «позі адорації»³⁹, мабуть, уже остаточно перемагають в ідеології населення релігійні уявлення, що прийшли сюди разом з передовими на той час цивілізаціями країн Стародавнього Сходу.

Д. Я. ТЕЛЕГІН

**Культурная принадлежность
и датировка вытянутых
энеолитических погребений
Степного Поднепровья**

Резюме

В степном Поднепровье в последнее время обнаружено более 200 энеолитических вытянутых на спине захоронений, которые иногда здесь образуют под курганными насыпями целые могильники — до 7—8 могил (Млинок, Пушкаревка, Самарский, Хашевы и др.).

На основании стратиграфических наблюдений и анализа вещевого материала этих подкурганных могил, а также бескурганных могильников с вытянутыми погребениями (о-ва Виноградный, Сурской) автор приходит к выводу, что вытянутый обряд погребения после исчезновения могильников марипольского типа существовал параллельно с обрядом скорченных захоронений в течение всей энеолитической эпохи — от середины IV до конца III тысячелетия до н. э. и даже в эпоху бронзы.

Энеолитические могилы с вытянутым обрядом погребения относятся к различным культурам — среднестоговской, ямной и нижнемихайловско-кемиомянской. Эти культуры, как и ряд иных этой же эпохи (Триполье, Гамаджия, воронковидных сосудов), характеризуются, таким образом, своеобразным биритуализмом; когда наряду со скорченными захоронениями часто встречаются могилы с вытянутыми костяками.

¹ Ковалева И. Ф. Вытянутые погребения Днепровского ареала волго-донской культурно-исторической общности энеолита // Курганные древности Степного Поднепровья III—I тыс. до н. э. — Днепропетровск, 1979. — С. 61—79; *Ее же*. Кильченская группа энеолитических вытянутых погребений и общие вопросы их датировки // Курганы Степного Поднепровья. — Днепропетровск, 1980. — С. 42—49; Ковалева И. Ф. К вопросу о культурной принадлежности вытянутых подкурганных энеолитических погребений // Там же. — С. 50—53; Ляшко С. Н. Энеолитические «вытянутые» погребения в Днепровском Надпорожье // Степное Поднепровье в бронзовом и раннем железном веках. — Днепропетровск, 1981. — С. 61—65; Рассамкин Ю. Я. О группе энеолитических погребений из раскопок Верхнетарасовской экспедиции // Проблемы эпохи бронзы юга Восточной Европы: (Тезисы). — Донецк, 1979. — С. 40—41; Николова А. В. Новые энеолитические погребения Правобережья Днепра // Актуальные проблемы археологических исследований в Украинской ССР: Тезисы. — Киев, 1981. — С. 29—30.

² Городцов В. А. Результаты археологических исследований в Изюмском уезде Харьковской губернии 1901 г. // Тр. XII АС; — М., 1905. — Т. 1. — С. 174; *Его же*. Результаты археологических исследований в Бахмутском уезде в 1903 г. // Там же. — С. 216.

³ Мерперт Н. Я. Древнейшие скотоводы Волынского-Уральского междуречья. — М., 1974. — С. 47.

⁴ Крылова Л. П. Археологічні розкопки стародавніх курганів на Криворіжжі в 1964—1966 рр. // Наш край. — Дніпропетровськ, 1971. — С. 18—21.

⁵ Телегін Д. Я., Братченко С. Н. Матеріали раннього енеоліта, погребення ямної і катакомбної культур // Вільнянські кургани в Дніпровському Надпорожжє. — Київ, 1977. — С. 5.

⁶ Ковалева И. Ф. Кильченская группа... — С. 46.

⁷ Там же. — С. 61.

⁸ Там же. — С. 45.

⁹ Крылова Л. П. Отчет о раскопках за 1967 г. // НА ИА АН УССР. — 1967/84. — С. 3—10.

¹⁰ Бокій Н. М. Розкопки на Кіровоградщині // АИУ. — 1972. — Вип. 4. — С. 133—135.

¹¹ Елинов И. М. Раскопки кургана у с. Пушкаревка // АО 1974 г. — М., 1975. — С. 278; Крылова Л. П. Отчет о раскопках за 1967 г. С. 3—10.

¹² Крылова Л. П., Елинов И. М. Отчет о раскопках в 1973 г. // НА ИА АН УССР. — 1973/6е. — С. 5—15.

¹³ Крылова Л. П. Отчет о раскопках за 1967 г. — С. 3—10.

¹⁴ Рассамкин Ю. Я. Указ. соч. — С. 40—41.

¹⁵ Николова А. В. Указ. соч. — С. 29—30.

¹⁶ Ляшко С. Н. Указ. соч. — С. 61—63.

¹⁷ Евдокимов Г. Л., Поруцкий А. П., Гершкович Я. П. Отчет о раскопках курганов и поселений // НА ИА АН УССР. — 1981/21. — С. 12—18.

¹⁸ Пузаков Е. В. Отчет о раскопках за 1967 г. // Там же. — 1967/20. — С. 17—18.

¹⁹ Тереножкін О. І. Кургани в долині р. Молочної // АП. — 1960. — Вип. 7. — С. 6.

²⁰ Братченко С. Н. Нижнее Подонье в эпоху средней бронзы. — Киев, 1976. — С. 204, табл. VII, 6.

²¹ Алексеева И. Л. О древнейших энеолитических погребениях северо-западного Причерноморья // МАСП. — 1976. — № 68. — С. 167—186.

²² Шапошникова О. Г., Фоменко В. Н., Балущин А. М. Курганная группа близ с. Старогорожено // Древности Поингуля. — Киев, 1977. — С. 118; Черненко Е. В. Курганная группа Шевченко II // Курганы Южной Херсонщины. — Киев, 1977. — С. 95.

²³ Телегін Д. Я. Датування археологічних пам'яток на Україні методом точних наук // Вісн. АН УРСР. — 1982. — № 11. — С. 62—65.

²⁴ Ковалева И. Ф. Кильченская группа... — С. 44.

²⁵ Добровольський А. В. Могильник в с. Чаплі // Археологія. — 1954. — 9. — С. 114—115.

²⁶ Лагодовська О. Ф. Кам'яні закладки Надпоріжжя // АП. — 1949. — 2. — С. 162—169.

- ²⁷ Шапошникова О. Г., Бодянский О. В. Капулівський енеолітичний могильник на Нижньому Дніпрі // Археологія. — 1970. — 24. — С. 112—117.
- ²⁸ Мерперт Н. Я. Древнейшие скотоводы Волжско-Уральского междуречья. — М., 1974. — С. 45—50.
- ²⁹ Телегін Д. Я., Беляев А. С. Отчет о раскопках экспедиции Днепр—Донбасс // НА ИА АН УССР. — 1972/1. — С. 1—10.
- ³⁰ Телегін Д. Я. Середньостогівська кераміка епохи міді. — Київ, 1981. — Рис. 4, 1; 17, 3; 27, 1.
- ³¹ Синицын И. В., Эрднеев У. Э. Древности Восточного Маньча // Памятники Калмыкии каменного и бронзового веков. — Элиста, 1982. — С. 61.
- ³² Барадулин В. Г. Раскопки курганов в зоне Красноплавского водохранилища // НА ИА АН УССР. — 1973/42. — С. 1—7.
- ³³ Телегін Д. Я. Енеолітичні стели і пам'ятки нижньомихайлівського типу // Археологія. — 1971. — 4. — С. 3—16.
- ³⁴ Ляшко С. Н. Указ. соч. — С. 61—63, рис. 2, 4.
- ³⁵ Елагина Н. Г., Петренко В. Г. Раскопки курганов на Ингульце // АО 1968. — М., 1969. — С. 252.
- ³⁶ Круц С. И. Население территории Украины в эпоху меди—бронзы. — Киев, 1972. — С. 144.
- ³⁷ Телегін Д. Я. Могильники дніпро-донецької культури і їх історичне місце // СА. — 1966. — № 1. — С. 3—13.
- ³⁸ Макаренко М. О. Маріупольський могильник. — К., 1933. — С. 68—70.
- ³⁹ Телегін Д. Я. Об основных позициях в положении погребенных первобытной эпохи европейской части СССР // Энеолит и бронзовый век Украины. — Киев, 1976. — С. 5—20.

М. О. РИЧКОВ

Порівняльний аналіз поховальних пам'яток за матеріалами ямної культури

Жодна людська спільність не буває повністю відокремлена від іншої. Повсякчасно існують якісь контакти з сусідами, отже, і контактні зони. При існуванні таких зон досить складно виділити етнічні території. Етнічні спільності, контактуючи між собою, являють ніби послідовно пов'язані ланки одного ряду. Такий зв'язок проявляється в етномовній безперервності¹. Вона ж меншою мірою наявна в поступових переходах від однієї спільності до іншої². Таким чином, загалом можна відзначити культурну безперервність. Саме на неї вказує В. П. Третяков, називаючи її умовно «археологічною». Він підкреслює, що матеріальна культура змінюється поступово від регіону до регіону, тому пам'ятки сусідніх зон завжди схожі між собою³.

Культурна безперервність найбільш характерна для ранніх етапів історії суспільства, хоча вона існує і в пізніх, поряд з дискретністю в культурах. Виявлення культурної безперервності чи дискретності є важливим кроком для виділення локальних варіантів культур, розмежування етнічних груп, через те що чітку грань між етносами можна провести лише там, де зв'язки між населенням були порушені. Там, де етнічні спільності були в тісних контактах, грань між ними буде розмитою, нечіткою.

Контакти, що мають місце при житті сусідніх людських спільностей, знаходять своє відображення у взаємних впливах культур цих спільностей, в схожості традицій, звичаїв тощо. Сліди подібних взаємних впливів простежуються на матеріальних залишках життєдіяльності людських спільностей. Можна гадати, що поховальні пам'ятки також повинні відображати ці взаємні впливи. Матеріалізовані залишки поховальної обрядності містять інформацію про етнічну належність похованих. Це дані антропології, поховальна споруда і поховальний інвентар та ін.

Звісна річ, звичаї в поховальних пам'ятках відображають різні ознаки, наприклад: форму поховальної споруди, розміщення поховання з кургані, положення похованого, його орієнтацію тощо. Виявити для